

Я. В. КОВАЛЬЧУК. ДОКТРИНАЛЬНІ АСПЕКТИ НАЙМЕНУВАННЯ ФІЗИЧНИХ ОСІБ, ЯКІ ВОЛОДІЮТЬ ПРАВОМ НА ОBOB'ЯЗКОВУ ЧАСТКУ В СПАДЩИНІ

З'ясовується найменування фізичних осіб, які незалежно від змісту заповіту, володіють правом на обов'язкову частку в спадщині. Аналізуються погляди вчених-цивілістів на зазначену проблему, розділяється точка зору тих науковців, які стверджують, що вказаних учасників процесу спадкування можна називати необхідними або обов'язковими спадкоємцями.

Ключові слова: заповіт, заповідач, необхідний спадкоємець, обов'язкова частка в спадщині, свобода заповіту, спадкове право, спадкування, спадщина.

Выясняется наименование физических лиц, которые владеют правом на обязательную долю в наследстве. Анализируются взгляды учёных-цивилистов на указанную проблему, разделяется точка зрения тех учёных, которые утверждают, что приведённых участников процесса наследования можно называть необходимыми или обязательными наследниками.

Ключевые слова: завещание, завещатель, наследование, наследственное право, наследство, необходимый наследник, обязательная доля в наследстве, свобода завещания.

Elucidation of name of physical persons are examined in this research, what regardless of maintenance of testament own a right on obligatory part in an inheritance. In particular, an author, examining the looks of scientists-civilists to the noted problem, divides the point of view of those research workers, which assert that the indicated participants of process of inheritance can be named necessary or heirs.

Key words: freedom of testament, heritage, inheritance, inheritance law, natural portion of the inheritance, necessary heir, testament, testator.

Спадкове право є однією з основних підгалузей вітчизняної системи права. Його норми є невід'ємною складовою частиною життя кожної людини.

Свобода заповіту, будучи за своєю юридичною природою одним з головних принципів спадкового права, акумулює в собі чимало різних правомочностей, якими тестаментоздатний спадкодавець може скористатися, розпоряджаючись власною спадковою масою на випадок невідворотного настання своєї смерті. Зокрема, чинним законодавством нашої держави заповідачу надається право передавати у спадок майно, власником якого він є, тим або іншим учасникам цивільно-правових відносин, зокрема, фізичним особам, що не перебувають з ним в яких-небудь кровних і/або сімейних зв'язках¹.

Обсягу зазначеного принципу не притаманна повна всюдозволеність, оскільки приписи Цивільного кодексу України, який вступив у дію 1 січня 2004 року (надалі – ЦК України) передбачають своєрідні механізми, які обмежують тестаментоздатного спадкодавця в праві окреслювати юридичну долю власної спадщини на випадок остаточного припинення свого земного життя. Іншими словами, власник спадкового майна, складаючи свій заповіт, не може відсторонити від участі в процесі спадкування спадкоємців за законом, які належать до складу малозабезпечених верств нашого демократичного суспільства².

© *КОВАЛЬЧУК Ярослав Вадимович* – аспірант кафедри кримінального та цивільного права Інституту політології і права, викладач кафедри правознавства Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова

Обмеження дії принципу свободи заповіту містить в собі дуже велику кількість проблемних аспектів. Одним з них є з'ясування найменування фізичних осіб, за якими закріплюється право на обов'язкову частку в спадщині.

Юридична література містить в собі багато різноманітних наукових праць, які прямо або опосередковано стосуються належному вирішенню окресленої нами проблеми. Авторами вказаних досліджень є велика кількість вітчизняних та зарубіжних вчених-цивілістів до кола яких, зокрема, належать: Б. Антімонов, М. Баршевський, В. Бондарев, Ю. Брукацький, В. Васильченко, А. Гніздєлова, Л. Гершонова, В. Дроніков, Г. Жаркова, І. Жилінкова, Ю. Заїка, О. Зайцев, В. Інцас, О. Іоффе, А. Костичева, В. Макарчук, А. Маковський, Р. Мусаєв, С. Набієв, П. Нікітюк, І. Покровський, З. Ромовська, Є. Рябоконь, В. Серебровський, Я. Турлуковський, А. Файнштейн, Т. Фадеєва, Є. Фурса, Б. Черепакін, Т. Чепіга, А. Шамрук, О. Шевченко, та інші дослідники інституту спадкування за заповітом.

Деякі з вищезазначених праць були написані ще за часів існування СРСР. Але завдяки високому ступеню здійсненого аналізу, а також широким обсягом отриманих наукових результатів, кожна з них, незважаючи на давність написання та визначними змінами, яким вдалося торкнутися змісту приписів цивільного законодавства нашої держави, залишаються вельми актуальними і в наш доволі непростий час.

Правильне вирішення проблеми, яка є предметом даного наукового дослідження, сприятиме не тільки остаточній ліквідації деяких з головних суперечностей, якими є багатою доктрина спадкового права, а й ефективному застосуванню на практиці норм, що входять до системи вказаної підгалузі. Зокрема, встановивши назву фізичних осіб, які є носіями права на обов'язкову частку в спадковій масі, можна вести мову про коло зазначених спадкоємців; розміри спадкових часток, власниками яких вони мають можливість стати; а також деякі інші важливі питання.

Станом на сьогоднішній день в юридичній літературі відсутній єдиний підхід щодо встановлення найменування спадкоємців, на яких не поширюється дія принципу свободи заповіту. Вказане явище має своє обґрунтоване пояснення.

Усіх дослідників інституту спадкування за заповітом залежно від їхнього ставлення до найменування фізичних осіб, які мають право на обов'язкову частку в спадщині, умовно можна розподілити на 2 великі групи. Про що саме йде мова?

До складу 1-ї групи належать вчені-цивілісти, які висловлюють переконання про те, що фізичні особи, які передбачені приписами статті 1241 ЦК України, називаються необхідними чи обов'язковими спадкоємцями. Ознайомимося зі змістом наукових поглядів вказаних фахівців зі спадкового права.

Як стверджує Ю. Заїка, фізичних осіб, які незалежно від змісту складеного тестаментоздатним спадкодавцем заповіту і думки інших потенційних спадкоємців, володіють правом на обов'язкову частку в спадковій масі, можна іменувати необхідними або обов'язковими спадкоємцями. Свою думку згаданий вчений обґрунтовує тим, що в доктрині спадкового права вищевказані терміни введено як додаткову гарантію отримання фізичними особами, що є непрацездатними за віком і/або за станом здоров'я, достатнього матеріального утримання від заповідача, з якими він перебуває в найближчих кровних і/чи сімейних зв'язках³.

Погляди Ю. Заїки щодо встановлення назви вищезазначених фізичних осіб в своїх наукових працях обстоюють М. Баршевський⁴, В. Васильченко⁵,

В. Дроніков⁶, Г. Жаркова⁷, О. Зайцев⁸, В. Інцас⁹, О. Іоффе¹⁰, Ю. Кропачева¹¹, В. Макаруч¹², А. Маковський¹³, О. Мананніков¹⁴, С. Набієв¹⁵, І. Покровський¹⁶, О. Попечний¹⁷, Є. Рябокони¹⁸, Я. Турлуковський¹⁹, Т. Фадєєва²⁰ і багато інших дослідників.

Склад 2-ї групи утворюють вчені-цивілісти, які вважають, що фізичних осіб, які є об'єктами уваги присписів статті 1241 ЦК України, не можна іменувати необхідними або обов'язковими спадкоємцями. Розглянемо зміст наукових поглядів вказаних фахівців зі спадкового права.

З. Ромовська, займаючись ґрунтовним дослідженням основоположних аспектів права на обов'язкову частку в спадщині, вважає, що терміни «необхідні спадкоємці» та «обов'язкові спадкоємці», будучи за своєю суттю не дуже точними, характеризуються умовністю. Свою думку вказаний вчений намагається довести за допомогою таких прикладів.

Непрацездатна мати заповідача є «обов'язковим спадкоємцем» не тому, що вона зобов'язана брати участь в процесі розподілу спадщини або вважається завжди такою, яка прийняла її, а тільки тому, що право цієї фізичної особи на прийняття спадкової маси є безумовним. Але і дана ознака не є абсолютною, оскільки «обов'язковий спадкоємець», який, наприклад, посмів посягнути на життя тестаментоздатного спадкодавця, неодмінно буде усунений від участі в спадкуванні наявного майна померлого власника.

Непрацездатний батько тестаментоздатного спадкодавця може відмовитися від набуття у власність обов'язкової частки в спадщині. Отже, зазначений учасник цивільно-правових відносин ні за яких життєвих обставин не може називатися «обов'язковим спадкоємцем»²¹.

Крім того, Л. Гніздєлова²², П. Нікітук²³, М. Панченко²⁴, О. А. Підпригора²⁵, В. Серебровський²⁶, Є. Фурса²⁷, А. Шамрук²⁸ і незначна кількість інших дослідників у своїх наукових розвідках теж не називають необхідними або обов'язковими спадкоємцями фізичних осіб, які володіють правом на обов'язкову частку в спадщині.

На наше переконання, вищезазначених учасників цивільно-правових відносин, можна іменувати *необхідними* або *обов'язковими* спадкоємцями. Свою точку зору ми доведемо за допомогою таких обґрунтованих суджень.

По-перше, під час розподілу передбаченої змістом заповіту обсягу спадкової маси в обов'язковому порядку необхідно враховувати права фізичних осіб, за якими незалежно від змісту даного правочину присписами ЦК України гарантується право на певну частку в ній. В протилежному випадку розглянуте спадкування не буде ґрунтуватися на присписах діючого законодавства і загальновизнаних у нашому демократичному суспільстві моральних нормах. Такий юридичний факт неодмінно призведе до втрати цим розподілом спадщини легітимності. Іншими словами, заповіт, який складений тестаментоздатним спадкодавцем, на підставі позовної заяви зацікавленого учасника цивільно-правових відносин, рішенням суду повністю чи частково буде визнаний недійсним. А це в свою чергу сприятиме тому, що неохоплена змістом зазначеного правочину обсяг спадщини буде розподілятися між представниками відповідної черги спадкоємців за законом тільки на підставі присписів, які знайшли своє відображення в ЦК України.

По-друге, як відомо, лише свавілля характеризується повною безмежністю. Зміст розпорядження, яке було зроблене заповідачем на випадок невідворотного настання своєї смерті, ні за яких життєвих обставин не повинне ставати винятком з вищенаведеного правила. Тому передбачене абз. 1 ч. 1 ст. 1241 ЦК України пра-

во спадкоємців за законом на частину спадкового майна, на яку не поширюється дія принципу свободи заповіту, за умови їхньої згоди на участь в спадкуванні, обов'язково повинні обмежувати заповідальну волю тестаментоздатного спадкодавця, а також спрямовувати її в русло добропорядності, справедливості та розумності. Вищевказаний юридичний факт призведе до настання своєрідного компромісу. Іншими словами, участь в процесі спадкування матимуть можливість взяти не тільки учасники цивільно-правових відносин, яким тестаментоздатний спадкодавець заповів ту або іншу частину власної спадщини, а й непрацездатні представники 1-ої черги спадкоємців за законом, яких він відсторонив від участі в її прийнятті або передав їм у власність спадкові частки, розміри яких менші від розміру їхніх обов'язкових часток.

Отже, свобода заповіту за своєю юридичною природою є одним з головних принципів вітчизняного спадкового права. Тестаментоздатний спадкодавець має право заповісти власну спадщину будь-яким учасникам цивільно-правових відносин. Зміст приписів цивільного законодавства України передбачає відповідні механізми обмеження дії принципу свободи заповіту на користь найменш соціально забезпечених верств вітчизняного суспільства. В юридичній літературі відсутня єдина точка зору стосовно з'ясування назви фізичних осіб, які мають право на обов'язкову частку в спадщині, оскільки одні вчені-цивілісти називають вказаних суб'єктів спадкування необхідними або обов'язковими спадкоємцями, а інші – ні. На нашу думку, фізичних осіб, на яких не поширюється дія принципу свободи заповіту, можна іменувати необхідними або обов'язковими спадкоємцями.

1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003р. // ВВР України. – 2003. – № 40-44. – С. 356. 2. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар. Вид. 4-е, перероб. і доповн. – Х.: Одиссей, 2008. – С. 1141-1142. 3. *Зайка Ю.О.* Спадкове право в Україні: Становлення і розвиток: Монографія, 2-ге вид. – К.: КНТ, 2007. – С. 196. 4. *Барішевський М. Ю.* Правове регулювання наследования по завещанию в СССР // Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1984. – С. 16. 5. *Васильченко В.* Спадкування права на обов'язкову частку за новим цивільним законодавством: доктринальні проблеми. // Право України. – 2003. – № 10. – С. 121. 6. *Дронигов В.К.* Наследственное право Украинской ССР. – К.: Вища шк., 1974. – С. 74. 7. *Жаркова Г.И.* Обязательная доля в наследстве в свете нового законодательства // Нотариус. – 2004. – № 2. – С. 24-26. 8. *Зайцев О.Л.* Право спадкування землі в Україні: Дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2000. – С. 98-99. 9. *Инцис В.Л.* Наследование как особый вид правопреемства в советском гражданском праве: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Ленинград, 1973. – С. 9-10. 10. *Иоффе О.С.* Советское гражданское право: Курс лекций. В 3 т. – Л., Издательство ЛГУ. – Ч. 3. Правоотношения, связанные с продуктами творческой деятельности. Семейное право. Наследственное право. – 1965. – С. 315-316. 11. *Кропачева Ю. Г.* Необходимые наследники. // Вестник Томского государственного университета. – 2010. – № 332. – С. 107. 12. *Макарчук В.С.* Римське приватне право: Навч. посіб. – К.: Атіка, 2007. – С. 240-241. 13. *Маковский А.* Наследование по закону: реальность и перспектива // Закон. – 2001. – № 4. – С. 18. 14. *Мананников О.В.* Наследственное право России: Учеб. пособ. – М.: Изд.-торг. корпор. Дашков и К., 2004. – С. 177-178. 15. *Набиев С.Р.* Обязательная доля в наследстве особенности её применения при наследовании авторских прав: Монография. – М.: РГИИС, 2009. – С. 37-38. 16. *Покровский И. А.* История римского права. – Мн.: Харвест, 2002. – С. 483. 17. Цивільний кодекс України: Наук.-практ. коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позиції вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців) у 12 т. – Т. 12: Спадкове право / За ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. – Серія «Коментарі та аналітика». – Х.: ФО-П Колеснік А.А., 2009.

- С. 204. **18.** *Спадкове право*: Навч. посіб. / Ю.О. Заїка, Є.О. Рябоконт. – К.: Юрінком Інтер, 2009. – С. 104. **19.** *Турлуковський Я.* Правова регламентація інституту обов'язкової частки в спадщині // *Право України*. – 2004. – С. 121. **20.** *Фадеева Т.А.* Необходимые наследники и их обязательная доля в наследстве // *Вестник Ленингр. ун-та*. – 1976. – № 17. – С. 117-118. **21.** *Ромовська З.В.* Українське цивільне право. Спадкове право: Підручник. – К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. – С. 112. **22.** *Гнезділова Л.* Спадкування обов'язкової частки: деякі питання // *Право України*. – 2003. – № 2. – С. 71. **23.** *Никитюк П.С.* Наследственное право и наследственный процесс. – Кишинёв: Штица, 1973. – С. 152. **24.** *Серебровский В.И.* Избранные труды по наследственному и страховому праву (В серии «Классика российской цивилистики»). – М., 1997. – С. 531. **25.** *Панченко М.І.* Цивільне право України: Навч. посіб. – К.: Знання, 2006. – С. 280-281. **26.** *Підпригора О.А.* Основи римського приватного права: Підручник для студентів юридичних вузів та факультетів. – К.: Вентурі, 1997. – С. 142-143. **27.** *Фурса Є.* Особливості спадкування за правом на обов'язкову частку в спадщині // *Право України*. – 2001. – № 1. – С. 87. **28.** *Шамрук А.* Соотношение положений об обязательной доле наследства в российском и украинском законодательствах. // *Учёные записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки»*. Т. 21. – 2008. – № 2. – С. 384.